

ESKİ TÜRK KİTABELERİNDEKİ YER-SUB MESELESİ

M.A.SEYİDOV*

Çeviren S.Gömeç

Köl-Tigin, Bilge ve Tunyukuk kitabelerinden başka, Yer-Sub'ın eski Türk dili konuşan halklarda kutsal olduğunu biliyoruz. Türk dilli halklar su ile ilgili kutsal görevlerini icra ederlerken: "Halk iki gruba ayrılıp, birbirlerini suya iterlerdi. Kagan da suya kendi elbisesi ile girerdi¹. Bizans kaynaklarına göre, 7. yüzyılda eski Türk halklarındaki suya atlama, üzerlerine su dökme adetleri onların suya tapınmalarından kaynaklanıyordu. Aynı kaynaktan Türklerin suya kurban adadıklarını da öğreniyoruz².

7. yüzyıla ait tarihî bir kaynakta, Hunların adet ve inançları anlatılırken onların suya taptığı yazılmıştır³:

İdil halklarının suya ibadetleri hakkındaki belgeye ise, 10. yüzyılın Arap seyyahı ve ilim adamı Ahmed İbn Fadlan'ın kitabında rastlanıyor⁴.

Eski Çin kaynaklarına göre, yirmidört Hun kabilesinin başkanı, yılın beşinci ayında Lunk-Çenk şehrinde toplanarak, Kök-Tanrı'ya, Yer ve Sulara kurban verirlerdi⁵. Kök Türkler yılda bir kere ruhlara ve suya saygı adetlerini yerine getirirlermiş⁶. Gerdizi'ye göre Kimeklerin kabile birliklerine giren Kıpçakların, su tanrısına inanıp, ona taptıkları söylenmektedir⁷. "Kitab-ı Dede Korkut"ta da suya ibadet geçmektedir⁸.

Suyun tanrı olarak eski Azerî hikaye ve efsanelerinde de geçtiğini görmekteyiz. Bunlardan birinde: "Eski zamanlarda Amudapir? civarında gelinlik kızlar dağlardan çiçekleri toplarlarmış. Bir gün onlar suyla dolu, büyük değil ama derin bir göl bulmuşlar. Bu suda yıkanmışlar, fakat kızlardan üçü suya tükürmüş. Su anında kaybolmuş ve suyu kirletmek isteyenler de kayalara başları aşağı bir şekilde asılı kalmışlar. Yeşillikler ve çiçeklerin arasında iki mezar görmüşler. Bu sırada bir ses; *eğer bunların üzerine kümbet yaparsanız, su tekrar gelir ve kızlar*

* Bu makale Sovyetskaya Tyurkologiya Dergisinin 3. sayısında ve 1973 yılında yayınlanmıştır.

¹ I. Biçurin, Sobranniye Svedeniya o Narodah Obitavşih v Sredney Azii, T. 2, M-L. 1851, s. 101.

² F. Simokatta, Istoriya. Per. S.P. Kondrateva, M., 1957, s. 161.

³ M. Kalankatuyskiy, Istoriya Stranı Agvan, M. 1960, s. 191.

⁴ A. Kovalevskiy, Kniga Ahmeda ibn Fadlana o yevo Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg. Harkov 1956, s. 131.

⁵ A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1954, s. 2.

⁶ Türk Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1931, s. 48.

⁷ İnan, a.g.e, s. 9.

⁸ "Dedem Korkut'un Kitabı", V.V. Barthold tercümesi, M.L. 1962, s. 25.

da kurtulur, demiş. Kızlar evlerine gelip olup-biteni anlatmışlar. Halk mezarları bularak üzerine kümbetler yapmış. Su tekrar görünerek, kızlar kurtulmuşlar”⁹.

Bu hikayenin anlamı suya saygısızlık yapanların cezası kaçınılmaz demektir. Mezarlara kümbet yapma ise, hikayeye daha sonra İslam’ın tesiriyle girmiş ve bu su ruhlarıyla da ilgili olabilir. Yağmur yağdırma amacıyla Doğu-Ural’da yaşayan Boymak, Ulu-Gatay, Saluvı, Barın-Tabın Başkurtları üzerlerine su döküp, birbirlerini suya atarlar¹⁰. İlkbahar bayramında kaganın ve diğer insanların suya atılması adetinin Azerbaycan’da da olduğunu tarihteki seyyah ve tüccarların yazılarında görebiliriz. Bu geleneğe 1623 yılında bir Rus tüccarı da şahit olmuştur: “Aynı yılın 15 ağustosunda şah bir gösteri yaptırmıştı. Şah sarayın kapılarının karşısına bütün halkı toplamıştı. Şah gösteriyi büyük kapının üzerindeki balkondan elçilerle ve tüccarlarla birlikte seyrediyordu. Halk kapıların önünde oynuyor, birçok müzik aleti ile çeşitli sesler çıkarılıyordu. Şah yukarıdan suyu insanların üzerine ve yere dökünce; kapı önündekilerde birbirlerine su atıyorlardı. Kimden ve nereden geldiği bilinmeden herkes birine çamur fırlatıyordu. Şah’ın yanındakiler de çamur içindeydiler. Şah bu gösteri için herkesin yeni elbiselerini giymesini emretmişti. Bu durum iki saat kadar sürmüştü. Her kesimden insan çamur içinde eğleniyor, şahta bunları yukarıdan seyrediyordu. Bu bayram değil, şahın bir eğlencesi gibiydi”¹¹.

Bu adet Azerbaycan’ın pekçok yerinde ve Azerilerin yaşadıkları Ermenistan topraklarında son zamanlara kadar devam etmiştir. Baharda suya girme geleneği Azerbaycanda “Succeddin” adını taşımaktadır¹². Bize göre bunun eski Türk kaganlarının suya girmeleri ve Başkurtların üzerlerine su dökmeleriyle bir bağı vardır. Azerbaycan’ın Kuba vilayetinin Alian Köyü’nde Subaba türbesi bulunmuştur. Bu yapı, su atasına veya su tanrısına yapılmış olabilir¹³.

Ahtaylılar su ilahına *Su-ijisi*¹⁴, Yakutlarda (Saha) *Saran*¹⁵ demektedirler.

Türk dili konuşan halkların mitolojisinde önemli bir yer alan su tanrısı sık sık şamanların dualarında karşımıza çıkar. Kam’ın (şaman) çağrısı ile insanların yardımına ilk koşan su ilahı¹⁶ Yayık-Han imiş¹⁷. V.N.Verbitskiy¹⁸,

⁹ Azerbaycan Folkloru Antolojisi, II. C., Bakı 1968, s.253.

¹⁰ İnan, a.g.e., s.165.

¹¹ Hojdeniye Kunitsa Fedota Kotova y Persiyu, Moskova 1958, s.85-86.

¹² Bu kelime “su” ve “ced”, yani ata kelimesinden oluşmuştur.

¹³ Bu mimari eser hakkındaki bilgiyi Azerbaycan İlimler Akademisi üyesi A.V.Salamzade vermiştir, bunun için kendisine teşekkür ederiz.

¹⁴ M.Uraz, *Türk Mitolojisi*, İstanbul 1967, s.132.

¹⁵ Uraz, a.g.e., s.49.

¹⁶ Yayık-Han mitolojik özelliklere sahiptir.

¹⁷ İnan, a.g.e., s.105

¹⁸ V.N.Verbitskiy, *Altayskiye Inorodsi*, Moskova 1893, s.71, 73.

L.E.Karunovskiy¹⁹ Yayık-Han'ın yeni doğan çocuğa "kut", yani "hayatî güç", "vücut", "ruh" verdiğini belirtirler. Altay mitolojileri araştırmacısı A.V.Anohin, "Yayık (aracı ruh), tüm aracı ruhların büyüğüdür. O gökte yaşayan Ülgen'in bir parçasıdır"²⁰ demektedir.

Altay grubuna giren Türk dilinde "Yayık" suyla ilgili bir anlam taşır. V.V.Radloff Yayık'a "suyun üstü" anlamını veriyor. Ural nehrine de Yayık adı verilmiştir²¹.

Bize göre "yayık" veya "yayıcı" kelimeleri bir kökten olup, yakın anlam taşımaktadır. Yayıcı sözü, -yaya ve -cı eki ile türetilmiştir. Bazı Türkçe gruplarında yaya sözü "su altında yürümek", "yapmak" vb. anlamlar taşır²². Bunların hepsi yayık ve yaya'nın suyla bağlı olduğunu (biri su üstünde, diğeri su altında) gösteriyor.

Türkçe konuşan halklar, kendi mitolojilerinde ateş tanrısının şeklini yapıp, onu kutsal sayarak tapmışlardır. Ateşin geçtiği yerde mutlaka su tanrısının da adı geçer: "Dokuz nehrin kesiştiği, dokuz köşeli kutsal evde bulunan Ateş ana, deniz ve nehir tanrısıyla konuşur"²³.

Buradan su ilahının eski Türk inancına göre; Ateş ana gibi dokuz nehrin kavşağında, dokuz köşeli kutsal yerde bulunduğunu görüyoruz. Bazı Türk boylarında şöyle bir örf varmış; *çocuğu olmayan kadınlar, çocukları olması için su tanrısına yalvarırlarmış. Kırgız ve Kazaklarda, çocukları olmayan kadınlar çocuk doğurabilmek için yalnız ağaçların ve su arklarının yanında sabahlara kadar kalırlarmış*²⁴.

Bazı Türkçe konuşan halklarda gölün (suyun) bakirelere bile çocuk verdiğine inanılır. Suyun çocuk verdiğine dair inanç Azerbaycan Türk masallarında da vardır.

Çok eski mitolojik inançlara göre, Reyhan masalında, "Gülcihan denilen birisi bozkırda kızını bulmak için hertarafı dolaşmış. Çok susayıp, bir su birikintisinden su içmiş. Buradan su içenler arasında deniz atları da varmış. Gülcihan daha sonra hamile kalarak, bir oğlu olmuş²⁵. Bu çocuk at belirtileri

19 L.E.Karunovskoy, "İz Altajskih Verovaniy i Obryadov, Svyazannih s Rebenom", *Muzeya Antropologii i Etnografii*, VI, Leningrad 1927, s.20.

20 A.V.Anohin, *Materiali po Şamanistvu u Altaytsev*, Leningrad 1924, s.12-13.

21 V.V.Radlov, *Onit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, T. III, ç. I. Sib? 1905, s.75.

22 Radlov, a.g.e., s.72, 73, 77.

23 İnan, a.g.e., s.68.

24 İnan, a.g.e., s.168. Ağaçların mitolojik şekilleri hakkında bakınız, M.Seyidov, *Azerbaycano-Armyanskiye Literaturniye Svyazi*. Avtoref. Dokt. Diss. Baku 1969, s.17 ve devamı.

25 *Azerbaycanskiye Skazki*, T. III, Baku 1962, s.151.

taşıyormuş"²⁶. Netice olarak çocuğun annesi insan, babası su ya da deniz atı olarak görülmektedir.

Sonraki zamanlarda kabilelerin karışması söz konusu olunca inançlar, masallar ve mitolojiler de birbirine karışmıştır. Böyle bir durumu Gasan Boga masalında görebiliriz: *Birgün ormana odun toplamaya Ahmed'in yerine karısı Nisa gider. Biraz odun topladıktan sonra, acıkmış ve bir armut yemiş ve çok susamış. Küçük bir su birikintisinden su içerek yıkanmış. Geri dönünce odunlarının üzerinde oturan çok güzel bir kuş görmüş. Kuşu yakalayıp, yemeyi düşünürken, kaçan kuş odunların üzerinde bir yumurta bırakmış. Nisa yumurtayı eline alınca kabuğun inceliğinden yumurta kırılmış. Nisa yumurtanın içini içmiş ve ardından çok susamış. Tekrar su içtikten sonra hamile kalmış ve dokuz ay sonunda dünyaya bir erkek çocuk getirmiş*²⁷.

Bu masalda özellikle su ve kuşun kutsallığı inancı birbirine karışmıştır. Nisa'nın susaması, Kıpçaklar arasındaki geniş yer tutan su inancını açıklıyor. Kıpçaklar İrtiş, Yenisey, Tom ve Kem'i kutsal saymışlardır²⁸. Belki Türk halklarının yüksek dağ göllerini "Köj-Köl" diyerek (gök renkli olduğundan) kutsal saymalarının sebebi bundan kaynaklanıyordur²⁹.

Suyun kutsallığına inanma "Bodi-Bostan Oyunu"nda da yer almıştır. Susuzluk zamanlarında, yağmur çağırabilmek için çocuklar yarım metrelik kuklayı süsleyerek, bütün köyü dolaşırlarmış. Aynı zamanda şarkı söylerler, büyükler de onlara su dökmüş:

Bodi Bostan Bodi!
Annem, babam neden doğdu?
Bir kaşık sudan doğdu.
Verin Bodi'nin hakkını.
Kırk gün yağmur, elli gün çamur.
Ver Allah bir yağmur ver.
Tuz verenin oğlu,
Yağ verenin kızı olur³⁰.

Burada Bodi-Bostan'ın sudaki hayatın, suyun kutsal sahibi veya kutsal ruhu olduğunu belirtmek gerekiyor. Bunu "Bodi" kelimesinden de anlayabiliriz. Eski Türkçeye geçmiş olan Bodi³¹ "sokulmak, anlamak, düşünmek, aklını kullanmada usta olmak, akıllı" manalarına geliyor. Bodi-Bostan'daki Bodi'yi halkın akıllı, önder ve güçlü saydığı görülmektedir. Bodi-Bostan inancına göre

²⁶ Azerbaycanskiye Skazki, s.152.

²⁷ Azerbaycanskiye Skazi, T. I, Baku 1960, s.188-189.

²⁸ Uraz, a.g.e., s.132.

²⁹ Uraz, a.g.e., s.133.

³⁰ Mustafa Uz, "Bodi Bostan Oyunu", Türk Folklor Araştırmaları, İstanbul 1980, s.831.

³¹ Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad 1969, s.107.

köylünün çabasına yağmur verilerek destek çıkmaktadır. Yukarıdaki tekerlemeden anladığımıza göre Bodi'nin anne ve babası sudan çıkmıştır. Burada suya inanç hayatın kaynağı ve güç olarak belirmektedir.

Azerbaycan'ın birçok ilinde, özellikle Nahçıvan'da yeni doğan bir çocuğu kırkı çıkana kadar bir nehirin üzerinden geçirirlermiş. Bazı Türk halkları suyun ilk hayatî madde olduğunu söylerler. Bundan dolayı da mitolojide ilk önce yeryüzünde sadece Tanrı ve su varmış denilmektedir.

Bize göre Türk halklarının destan ve masallarında sık sık karşılaşılan "su perisi" de bu inançların canlanmasıdır³².

Türklerin suyla ilgili olan inançları çok enteresandır: *Bir Türk destanı olan Dede Korkut'ta, ak sakallı Dede Korkut, birgün mezarlık kazan adamlardan onlara bu mezarı kim için hazırladıklarını sorar. Adamlar da ona bunu Korkut Ata için hazırlıyoruz cevabını verir. Dede Korkut ölümden kaçarak oraları terkeder. Fakat yeni gittiği yerlerde de hep aynı cevap ile karşılaşır. Korkut çare bulamadığından nehirin ortasına bir halı sererek kopuz çalmaya başlar, ama ölüm onu orada da bulur.*

Böylece suyun eski Türk halklarında kurtarıcı olduğunu, ululuğunu, insanları çeşitli belalardan, felaketlerde ve ölümden bile muhafaza ettiğine inanıldığını söyleyebiliriz. Dede Korkut hikayesinde ölüm kaçınılmazdır, ancak bu inanış İslam ile de girmiş olabilir. Çünkü İslam'da sadece Allah sonsuza kadar yaşar.

Suya boyun eğme geleneğinin izlerini son zamanlara kadar, birçok Türk halkında özellikle Azerilerde görebiliyoruz. Oguzlarda kuruyan nehirlerin yeniden canlanması Tanrı'nın işidir. Kagan kızı Burla Hatun'un eşine, "benim oğlum kuruyan nehirle su gelince ve ancak çok sadakatte bulununca ve iyi işler yapınca dünyaya geldi" demesi de rastgele bir şey değildir³³. Böylece "Kazan oğlu Uruz" destanını çıkaran Oguzlar bir zamanlar suya taparak, kuruyan nehirle su getirmeyi kutsal saymışlardır. Gence civarındaki Azeriler suyla, su ilahına ve s totemine yemin ediyorlarmış. En kutsal ant da "Su erenleri hakkı"ymış. Bu da Azerilerde suya tapma bulunduğunu ispatlıyor³⁴. Kutsal bayram geceleri kızlar nehir kenarlarında dua ederek, sudan isteklerinin yerine gelmesini dilerlermiş.

Burada başka bir adeti de hatırlatalım. Günümüz Azerbaycan'ında suya tapma adedinin izlerini taşıyan gelenek; birisi uzun yola giderken, ardından su dökülmesidir. Kızların büyük bir fincana su koyarak hayattan mutluluk beklemeleri de bir dereceye kadar su inancı ile bağlantılıdır. Rüyada su görmek de iyi bir şey olarak yorumlanmaktadır.

Türk halklarının suya tapma izlerini pekçok yerde görebiliriz. Bir Başkurt geleneğine göre, yeni evlenen Başkurtlar, kayın-atalarının su içtiği nehre gümüş

³² G.Senesarev, Reliktı Domusulmaiskih Verovaniy i Abryadov u Uzbekov Harezma, M. 1969, s.28.

³³ Kniga moyevo Dede Korkuta, 1962, s.76.

³⁴ Eren, "güçlü, cesur". Burada "kutsal" anlamını taşıyor.

para atarlardı. Bu adet "su götürme" (su alma) adını taşır³⁵. Bu adetin anlamı da yeni hayata başlayanlar kocanın evinde tüm ailenin saygı gösterdiği nehir veya göle tapmak zorundadır.

Yukarıdakileri toparlayacak olursak Türk halklarının su ilahına "Su Hanı (Han Vodı), Su İyesi (Vladıka Vodı), Yayık-Han, Garan gibi adlar taktıklarını görürüz.

Yere bağlı olan mitolojik inançlar hakkında, 7. yüzyıl Yunan kaynaklarında, Türklerin yeri kutsal sayıp, onun hakkında bir şarkı söylediklerinden bahsedilir: "...Türkler toprağa marş hazırlamışlar" denilmektedir³⁶. Fakat ne yazık ki bu şarkının sözleri kaydedilmemiştir. Başka bir kaynakta da Hunların yere tapma adetiyle karşılaşırız³⁷. Arap seyyahı İbn Fadlan 921-922 tarihlerinde Türk kabileleri arasında bulunmuş, İdil sahillerinde onların yer ulularına inandıklarını yazmıştır³⁸.

Türk halklarının inancına göre "yer tanrısı" en kuvvetli güçtür. Onun için özel şarkı söylenirmiş. "Yer tanrısı"nın büyüklüğü çok yönlüdür. Çocukları olmayan Yakutlar (Saha) "yer iyesi"ne kutsal ağacın altında beyaz veya gri at derisi üzerinde taparlarmış. Eğer çocukları olursa, onu dünyaya yer tanrısı veya ağaç ilahının gönderdiğine inanırlarmış³⁹.

Bazı ilim adamları tarafından "yer-sub" a verilen manalar şunlardır. S.E.Malov, yer-sub'u "kutsal vatan" olarak tercüme etmiştir⁴⁰. A.V.Anohin, "yer-sub"un mitolojik karakterine yer ayırmıştır. O, "dağ ruhları, gökte veya yer altında değil, yer yüzünde insanların yaşadığı yerde yaşar" diyor. Temelini buradan alan Altaylılar bu kategoride ruhları, "su ruhu", "yer ruhu"... diye adlandırıyorlar⁴¹, demiştir. A.V.Anohin, araştırmaları sonucu "yer-sub" ruhunun ulaşılmaz yerlerde olmayıp, insanların yaşadığı dünyada olduğunu ileri sürmüştür.

L.P.Potapov yer-sub hakkında şöyle diyor: "Altay-Sayan dağlarındaki günümüz halklarının tarihi önem taşıyan iki tanrısı vardır; Umay-çocukların koruyucusu, kadın ilahı ve yer-su⁴². L.P.Potapov, yer-sub'un Altaylılar gibi Kırgızlarda da olduğunu belirtmektedir.

Barthold, Malov, Anohin, Potapov'un araştırmaları ve eski Türk eserlerindeki metinler yer-sub'un kutsal olduğunu ve bir de vatan manasına geldiğini gösteriyor.

Bu kutsal şeyleri birleştiren halklar onları en üst koruyucuları, hamileri olarak görüyorlardı. Bize göre yer-sub, vatan (toprak) ve aynı zamanda mitolojik

³⁵ İnan, a.g.e., s.167.

³⁶ Simokatta, a.g.e., s.161.

³⁷ Kalankatuyskiy, a.g.e., s.191.

³⁸ Kovalevskiy, a.g. yerler.

³⁹ İnan, a.g. yerler.

⁴⁰ S.E.Malov, Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti, M-L. 1951, s.68.

⁴¹ A.V.Anohin, a.g.e., s.15.

⁴² L.P.Potapov, "K izuçeniyu şamanizma u naradov Sayano-Altayskogo nãgorya", Filologiya i Istoriya Mongolskih Naradov, M. 1958, s.321.

bir güçtür. Sadece bu yüzden Altaylı Türklerde ve diğerlerinde, yer yüzünde yer-su ile alakalı on yedi ilah yaşamaktadır⁴³. Bunlar yüksek dağların tepesinde veya yerde toprağa hayat veriyorlardı.

Eski Çin kaynaklarına göre Türkler göğe, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunarlarmış⁴⁴. Yine kaynaklarda Kök Türklerin yılda bir kere su-yer'e ve ataları olan Bozkurt (Serego Volka) şerefine tören yaptıkları kayıtlıdır⁴⁵.

A.S.Bukşpan Türkçe konuşan küçük toplulukların da yer-sub adını taşıyan tanrılarından bahseder⁴⁶.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden çıkarılan sonuçta yer-sub Türk uygarlığında mitolojik vatan anlamını taşır. Böylece eski efsane, adet ve mitolojilere dayanarak Türk halklarının düşüncesinde yer-sub ortaya çıkmıştır. Bu iki kavram birleşerek vatani da içine alan mitolojik bir inanç doğmuştur.

⁴³ Uraz, a.g.e., s.30.

⁴⁴ İnan, a.g.e., s.2.

⁴⁵ Türk Tarihinin..., s.48.

⁴⁶ Azerbaycan Öyrenme Yolu, Baku 1928, No 2.